

A transzcendentális fordulat – a lehetőség és a semmi fogalmán keresztül

DOI: <https://doi.org/10.70510/mfsz.19742>

A *tiszta ész kritikájában* Kant elhatárolja saját transzcendentális filozófiáját a „régiekétől”. Ők ugyanis a transzcendentálékról mint tiszta értelmi fogalmakról azt tartották, hogy „*a priori* fogalmakként kell a tárgyra vonatkozniuk” (Kant 2004. 131). Kant a „tárgy” szót használja, míg a „régiek” a transzcendentálékat nem a tárgyra, hanem a létezőre vonatkoztatták. E szörszálhasogatónak tűnő megkülönböztetés „tárgy” és „létező” között valójában magában foglalja a transzcendentális fordulat egészét. Ennek megértéséhez a tanulmányban körbejárjuk a *létező* skolasztikus és a *tárgy* kanti fogalmának jelentését. Mindebből a fordulatot azáltal bontjuk ki, hogy a két fogalomhoz kapcsolódó közös fogalmak jelentésváltozását elemezzük. E kapcsolódó fogalmak közül középpontban a lehetőség és a semmi fogalma áll.

Johannes Duns Scotus az, aki a metafizikát *scientia transcendens*ként, azaz transzcendáló tudományként határozza meg. A metafizika tárgyai a transzcendentálék: a létező és annak tulajdonságai (Duns Scotus 1997. 8–9; Aertsens 2012. 371–373). Voltaképp Scotus alkotja meg a transzcendentális filozófia fogalmát. A transzcendentális filozófia nem a metafizika egy része, vagy alapja, hanem maga a metafizika mint első filozófia (Honnefelder 2003. 59). Az első filozófia tárgya általában a létező mint létező.

Scotus a létező következő meghatározását adja: *létező az, aminek nincs ellenére a létezés (cui non repugnant esse)* (Duns Scotus 1894. 7b; Aertsens 2012. 407). A létező belső szerkezetéhez tartozik a létezésre való alkalmasság, de nem tartozik hozzá az aktuális létezés. A létező feltétele, hogy *lényegi szerkezete nincs ellentmondásban önmagával*, egységet alkotó részei egymással nem inkomposszibilisek – például nem különböző *genushoz* tartoznak. Scotus a létezőt mint létezőt egy *formális lehetőségfeltételhez* köti. Ez a lehetőségfeltétel nem episztemológiai, még csak nem is teológiai, hanem *ontológiai*: a *létezés* lehetőségfeltétele, a maga ellentmondásmentes lényegével. A lényeg mint lehetőség a létezésre való képesség. Ez például egy megteremthető lélek lehetősége saját létezése vonatkozásában (tehát nem pusztán Isten gondolataként), vagy mindaz a még meg nem teremtet, de megteremthető létező, melyet ellentmondásmentességéből fakadóan Isten ké-

pes megteremteni. Ez persze nem jelenti azt, hogy minden, ami ellentmondásmentes, az aktuális világban lehetséges. Amennyiben az, ami nem mond ellent a létezésnek, inkomposszibilis egy másik lehetséges létezővel, akkor az a mássikkal együtt a teremtett világban lehetetlen. Ám a létezést okozó szabad isteni akaratot megelőzi az isteni értelem, mely a lehetőségeket *önmagukban* mint lehetőségeket, a lehetetlenségeket pedig önmagukban mint lehetetlenségeket hozza létre. Bár a lehetőségeket és a lehetetlenségeket az isteni értelem hozza (lehetséges vagy lehetetlen) létre, de formális feltételüket önmagukban hordják. A lehetetlen nem Isten számára, hanem *önmagában* lehetetlen (Duns Scotus 1963. 359; Duns Scotus 1966. 503 sk.; Honnefelder 1990. 467).

Az isteni értelem nem előfeltételezi a lehetőséget, mivel azt ő hozza létre a semmiből.¹ Ám ez nem jelenti azt, hogy az isteni értelem *konstituálja* az ellentmondásmentesség formális elvét. Az értelem nem függ semmilyen teremtő akaratától. A lehetetlennek akkor is ellenére lenne a létezés, ha, *per impossibile*, Isten nem létezne. Az isteni értelem azt ismeri meg, ami *lényegi szerkezetét tekintve* lehetséges és így megismerhető: *intellectus* és *intelligibile* egymással korrelálnak. A tartalom *formálisan* (*formaliter*) önmagából, *eredete szerint* (*pricipiative*) az isteni értelemből jön létre (Duns Scotus 1963. 353–354; Honnefelder 1990. 53–54; Knuuttila 1996. 141).

Az isteni értelem által tartalmazott lehetőség nem egy dolog lényegi létezése, nem *esse essentiae*. Ez esetben ugyanis a teremtés pusztán a létezés megváltozását jelentené, nem semmiből teremtést. Az isteni értelem nem a kő egy sajátos, lényegi létezését hozza létre, hanem kvidditását mint csökkentett értelemben vett létezést, mint megismerhető, intelligibilis létezést (*esse intelligibile*). Az isteni értelem a követ megismerhető létezőként hozza létre – ennek feltétele, hogy az önmagában ellentmondásmentes. A csökkentett létezés (*esse diminutum*) nem a lényeg létezése, hanem az intelligibilis létezés. Más szóval ami csökkentett, az nem a megismert *tartalom* – ez abszolút marad –, hanem az, hogy ez az *értelem* tartalma. Tényleges valósága csak lehetőség (Duns Scotus 1963. 284–285; Duns Scotus 1966. 470–471; Honnefelder 1990. 43–44).²

Ahogy a lehetőség a létező feltétele, a lehetetlenség a nemlétező, a semmi alapja. A létezővel ellentétben a semmi nem lehet önmaga oka, nem lehet eredendő, csak levezetett: önmagukban lehetséges intelligibilis tartalmak egyesíthetlenségéből származik. A semmi nem a létező mint létező tagadása, hanem a *lehetőség* tagadása (Duns Scotus 1963. 360; Honnefelder 1990. 55–56).

Az első filozófia Scotustól örökölt fogalmát bontja ki Christian Wolff is *Az első filozófia, avagy ontológia* című művében. Az ontológiának nevezett első filozófia

¹ Nem pedig teremti: Scotus különbséget tesz az intelligibilis létezés értelem általi létrehozása (*productio*) és a reális létező akarat általi teremtése (*creatio*) között (Honnefelder 1990. 52–53).

² Duns Scotus: *Ordinatio*, I, d. 36, q. un. n. 35–36. (Commissio Scotistica. 6. kötet. 284–285.) Uő: *Lectura*, I, d. 35, q. un., n. 30. (17. kötet. 470–471.) (Honnefelder 1990. 43–44.)

– a mű alcíme szerint – magában foglalja minden emberi ismeret alapelveit. Az ontológiának az emberi megismerésben kell találnia egy olyan levezethetetlen elvet, amelyre minden más ismeretet alapozhat. A megismerés első princípiuma az *ellentmondás elve*, mely szerint, amennyiben a szellemünk úgy ítéli meg, hogy valami létezik, nem ítéltethet ugyanakkor úgy, hogy ugyanaz nem létezik (Wolff 1730. 15–16). A második, az elsőt feltételező alapelv az *elégőséges alap elve*, mely szerint ha valaminek a létezését állítjuk, akkor azt a valamit is állítanunk kell, aminek alapján belátható, hogy ugyanaz inkább létezik, mint nem létezik. A megismerés két alapelve alapján a létező a következő (Scotust idéző) módon határozható meg: az, „ami létezhet és aminek következésképpen a létezés nem mond ellent” (*Ens dicitur, quod existere potest, consequenter cui existentia non repugnat*) (Wolff 1730. 115). A létező lehetőségének feltétele a meghatározások vagy tulajdonságok ellentmondásmentessége. Lehetetlen, azaz nem-létező például a fából való vaskarika (Wolff 1730. 62, 65). Wolff különbséget tesz a lehetetlen két formája, a semmi (*nihilum*) és a nem-létező (*non ens*) között. A valamivel szembeállított semmi annyiban lehetetlen, amennyiben semmilyen fogalom nem felel meg neki (Wolff 1730. 40). A létezővel szembeállított nem-létező annyiban lehetetlen, amennyiben ellentmond neki a létezés, vagyis fogalma ellentmondást foglal magában (Wolff 1730. 116; Honnefelder 1990. 345).

Wolff metafizikájának deduktív rendszerét viszi tovább Alexander Gottlieb Baumgarten *Metaphysica* című könyvében. Baumgarten ontológiája a *semmi* (*nihil negativum*) fogalmával veszi kezdetét: a semmi annak a szubjektumnak a megjeleníthetetlensége, lehetetlensége, vagy ellentmondása (*repugnans*), amelyről egyszerre állítjuk valaminek a létezését és nem-létezését. Ami megjeleníthető, azaz nem foglal magába ellentmondást, az *valami* (*aliquid*) vagy *lehetőséges* (*possibile*) (Baumgarten 1779/1963. 3). Ez a valaminek az önmagában való lehetsége, vagy abszolút lehetsége (Baumgarten 1779/1963. 5).³ Vagyis – ahogy Scotus fogalmazna – a valami lehetőségének feltétele az, hogy nincs ellenére a létezés, nem tartalmaz ellentmondó predikátumokat. Ahogy Wolff, úgy Baumgarten is az ellentmondás elvéből indul ki, és Scotushoz hasonlóan az ellentmondásból vezeti le a semmi fogalmát.

A kritikai fordulat úgy írható le, hogy innentől kezdve a *lehetőségfeltétel már nem ontológiai, hanem episztemológiai értelmet nyer*.⁴ Ez a legnyilvánvalóbban abban mu-

³ Vö. Aquinói Tamásnak a szintén egyedül a belső ellentmondást kizáró „abszolút lehetőség” fogalmával (Aquinói Tamás 2002. 207 sk.). Ennek előzménye Avicenna különbség-tétele az önmagában való lehetőség és egy képesség vonatkozásában vett lehetőség között (Avicenna 1980. 43–48; Honnefelder 1990. 430–431).

⁴ Persze az ontológiát mindvégig meghatározza az ismeretelméleti probléma. Scotusnál a létező önmagában hordja létezésének formális lehetőségfeltételét, az ellentmondásmentességet, ez viszont egyszersmind elgondolhatóságának feltétele – még az isteni értelem esetében is. Wolff és Baumgarten pedig az ontológia fogalmait az emberi megismerés első elveiből – az ellentmondás és az elégőséges alap elvéből – vezeti le. Ugyanakkor az ontológia továbbra is a metafizika első diszciplínája, az általános metafizika. Kantnál azonban „az ontológia büsz-

tatkozik meg, hogy aminek a lehetőségfeltételéről szó van, az már nem a létező, hanem a *tárgy*. Márpedig a tárgy lényegileg a megismerés tárgya, a megismeréssel „szembenálló” tárgy (*Gegenstand*), egy ismerettárgy. Ez azt jelenti, hogy egy tárgy lehetőségfeltétele nem más, mint a tárgy tapasztalatának lehetőségfeltétele. „Valamely egyáltalán lehetséges tapasztalat *a priori* feltételei egyúttal annak is feltételei, hogy a tapasztalat tárgyai lehetségesek.” (Kant 2004. 677.)⁵ Az a „legmagasabb fogalom”, amivel a transzcendentális filozófia kezdődik, már nem az *ens inquantum ens*, hanem a *Gegenstand überhaupt*; nem a létező egyáltalán mint létező, hanem a tárgy egyáltalán mint tárgy (Kant 2004. 296). Kant tehát annyiban folytatója a transzcendentális filozófia hagyományának, amennyiben e filozófia tárgyai továbbra is azok a fogalmak, amelyek implicite minden ismeretben benne vannak (Aertsens 2012. 668). Azonban a kanti filozófia első fogalma már nem a létező, hanem a tárgy, az ismeret tárgya. Kant szerint ez az első fogalom legmagasabb fogalomként még teljességgel problematikus: nem tudjuk, hogy lehetséges vagy lehetetlen, hogy valami vagy semmi (Aertsens 2012. 641–642).

„A létező egyáltalán mint létező” és „a tárgy egyáltalán mint tárgy” közötti különbség a lehetőség fogalmában végbement változás által világítható meg. A régiek transzcendentális filozófiájától való elszakadás döntő mozzanata egy *különbségtétel a lehetőség fogalmán belül*. Crusiust követve Kant különbséget tesz a dolog formális (logikai) és reális (materiális) lehetőségfeltétele között. A reális lehetőséghez nem elég az, hogy a dolog mentes legyen a belső ellentmondástól, az is kell hozzá, hogy *a tapasztalat pozicionális tárgya legyen*.⁶ Ugyanakkor a tapasztalati tárgy lehetőségének is vannak tapasztalatot megelőző, *a priori* feltételei, melyek nem pusztán analitikus (magyarázó), hanem szintetikus (gyarapító) tételekben fogalmazhatók meg. Ez utóbbi esetben olyan általánosan és szükségyszerűen érvényesülő lehetőségfeltételekről van szó, melyek a megismerőképességben találhatók. A tárgy reális lehetőségének, pozicionálásának feltétele a szemlélet *a priori* formái és az értelem *a priori* kategóriái. Ha e feltételek nem teljesülnek, a tárgy *semmi*. Minden tárgy lehetőségfeltételét a fogalmak tekintetében az értelem négy kategóriacsoportba sorolható tiszta fogalmai jelentik. Ezért – ahogy azt a *Transzcendentális analitikához* írt függelékben olvassuk, – „a kategóriák rendjét és útmutatását követve kell eldöntenünk egy tárgyról, hogy valami-e vagy semmi” (Kant 2004. 296). A semmit Baumgarten – az ontológiai

ke neve” átadja helyét „a tiszta értelem pusztá analitikája szerény megnevezésének” (Kant 2004. 265).

⁵ Vö. Kant 2004. 187–189.

⁶ Ezt az elvázlatást már Az *egyetlen lehetséges érv, amellyel Isten léte bizonyítható* (*Das einzig mögliche Beweisgrund zu einer Demonstration des Daseins Gottes*) című 1763-as írás tartalmazza. Míg a logikai lehetőségfeltétel a dolog belső konzisztenciájára vonatkozik, azaz meghatározásainak ellentmondásmentességére, a materiális lehetőségfeltétel a dolog elgondolhatóságára, vagyis arra, hogy adott kell legyen valami, léteznie kell valamilyen meghatározásnak ahhoz, hogy a dolog lehetőségét elgondoljuk. Például egy tüzes test lehetőségének materiális feltételei a test tulajdonságai, mint a kiterjedés vagy az áthatolhatatlanság (Kant 2003. 129–131).

hagyományt követve – még pusztán a formális lehetőség ellentétéként, vagyis ellentmondásként, *nihil negativum*ként definiálja. A semmi fogalmának kategoriális megközelítéséből azt olvashatjuk ki, hogyan bővíti ki Kant a materiális lehetőség bevezetésével a semmi baumgarteni fogalmát. A semmi négy értelme a négy kategóriacsoport alapján a következő (Kant 2004. 296–297).

1. A semmi mint *nihil negativum* egy fogalmi ellentmondás, amely tehát modalitását tekintve lehetetlen, vagyis egy megjeleníthetetlen fogalom, mint amilyen a kiterjedés nélküli test vagy a két egyenes által közrefogott alakzat fogalma. Az ellentmondás fogalmi analízis által belátható, ehhez nincs szükség a tárgy reális lehetőségfeltételeinek (azaz a *priori* szintéziseinek) elemzésére. Erre az értelemre szűkül Baumgarten és a skolasztikusok semmi-fogalma.⁷
2. Ám ezen túl a semmi egy másik értelme az *ens rationis*, egy üres fogalom szemléleti-mennyiségi tartalom nélkül, azaz tárgy nélkül. Ez nem feltétlen foglal magában ellentmondást, vagyis lehetetlenséget, mégsem jeleníthető meg és ebben a *materiális* értelemben mondhatjuk létezéséről, hogy nem lehetséges. Ide tartoznak az ész eszméi, melyeknek empirikusan semmilyen tárgy nem feleltethető meg. Más szóval erre vonatkozik a tiszta ész dialektikájának kritikája.
3. A semmi harmadik jelentése a *nihil privativum*, egy tárgy minőségi hiányának, nullintenzitásának a fogalma, ami elgondolható ellentmondás nélkül, de nincs szemléleti tárgya, azaz létezése *materiálisan* nem lehetséges. A tárgy csak ellentéte által jeleníthető meg. Ilyen például az árnyék vagy a sötét.
4. Végül a semmi negyedik jelentése az *ens imaginarium*, a szemlélet tiszta formája, a tér és az idő, tárgyi viszonyok nélkül. Ezek a tárgy formai feltételei, amelyek azonban csak reális tartalom által adottak, önmagukban üresek, létezésük *materiálisan* nem lehetséges.

A semmi első értelme az, ami megfelel a fogalom Baumgarten általi használatának. Az azt követő három értelmezés abban az értelemben semmi, hogy noha nem foglal magában ellentmondást, tárgyként mégsem jeleníthető meg. Mindhárom feltételezi a megismerésnek azokat a szintetikus *a priori* elveit, amelyek minden tárgyról való tudás lehetőségfeltételei (és így a tárgy egyáltalán mint tárgy lehetőségfeltételei). Ezzel szemben az ellentmondás elve csak analitikus ítéletben érvényes elv, mely önmagában nem eredményez valóságos tudást (Hymers 2018. 110–130).⁸ Ez utóbbi szerint egy fogalom akkor lehetséges, ha

⁷ Máshol Kant a két egyenes által bezárt alakzat fogalmában nem lát ellentmondást, csak annak térbeli megszerkesztésében, objektív realitásában: „a két egyenes és metszésük fogalma nem foglalja magában az alakzat tagadását” (Kant 2004. 240). Eszerint ez inkább egy *ens rationis*.

⁸ Vö. Kant 1968b. 219, 336.

belső összetevői nincsenek egymással ellentmondásban. Aquinói Tamás ezt nevezte abszolút lehetőségnek, és Wolff, valamint Baumgarten is így használta a fogalmat. Kant szerint azonban az abszolúte lehetséges „a legkevesebb, ami egy tárgyról elmondható” (Kant 2004. 319). Ha egy dolog belsőleg lehetetlen, akkor valóban minden vonatkozásban, tehát abszolúte lehetetlen. Ám ebből még nem tudunk meg semmit *a pozicionált dolog reális lehetőségfeltételeire* vonatkozóan. Az abszolút lehetőség az ész olyan fogalma, amely nem lehet tapasztalat tárgya. A tapasztalatban ugyanis egy dolog lehetősége más *a priori* lehetőségfeltételektől függ. „Ami csak olyan feltételek között lehetséges, melyek maguk is csupán lehetségesek, az nem minden vonatkozásban lehetséges.” (Kant 2004. 251.) Az ismerhető meg az értelem által, ami csupán bizonyos vonatkozásokban lehetséges.⁹ Ebben az értelemben az ellentmondásmentesség nem elégséges feltétele a dolog lehetőségének. „Egy dolog lehetőségét soha nem bizonyíthatjuk pusztán azzal, hogy fogalma nem tartalmaz ellentmondást; csakis oly módon bizonyíthatjuk, ha felmutatjuk a fogalomnak megfelelő szemléletet.” (Kant 2004. 271.)

Scotus különbséget tett *potentia logica* és *potentia metaphysica* között. A logikai lehetőség az értelem kifejezéseinek ellentmondásmentes egyesítése. A metafizikai lehetőség a dolognak az értelemtől független, önmagában való lehetősége. Leibniz és követői metafizikai alapelvet láttak az ellentmondásmentesség elvében. Wolff és Baumgarten ugyanakkor ezt az emberi megismerés alapelvéként vezette le. Kant kopernikuszi fordulata megszünteti a logikai és a metafizikai lehetőség közötti különbségtételt, pontosabban a metafizikait feloldja a logikaiakban. Az ellentmondásmentesség mint lehetőségfeltétel csakis logikai, azaz értelemtől függő. Mivel pedig a mi emberi értelmünk szemlélethez kötött, a tárgy logikai lehetőségfeltételét ki kell egészítenünk a materiális lehetőségfeltételekkel. A transzcendentális lehetőségfeltételek a tárgy egyáltalán mint tárgy lehetőségfeltételei, illetve ami ugyanaz, a tárgy *megismerésének* lehetőségfeltételei.

IRODALOM

- Aertsen, Jan 2012. *Medieval Philosophy as Transcendental Thought, From Philip the Chancellor (ca. 1225) to Francisco Suárez*. Leiden–Boston, E. J. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004225855>
- Aquinói Tamás 2002. *A teológia foglalatja I.* Ford. Tudós-Takács János. Budapest, Gede Testvérek.
- Avicenna Latinus 1980. *Liber de philosophia prima sive scientia divina*, 2. kötet. Szerk. Simone van Riet. Leuven–Leiden, E.J. Brill.
- Baumgarten, Alexander Gottlieb 1779/1963. *Metaphysica*. 7. kiadás. Halle–Magdeburg, Utánnyomás: Hildesheim.
- Duns Scotus, Johannes 1894. *Quaestiones in quartum librum Sententiarum*. In Louis Vivés (szerk.) *Opera omnia*. 17. kötet. Párizs.

⁹ Az ész által csak feltételes lehetőséget ismerhetünk meg. Az abszolút lehetőséget egyedül az ellentmondás elve szerint ismerhetjük meg (Kant 1968a. 382; Piché 2016. 3–4).

- Duns Scotus, Johannes 1963. *Ordinatio I*, dist. 26–48. In C. Balić – M. Bodewig – S. Bušelić – P. Čapkun-Delić – B. Hechich – I. Jurić – B. Korošak – L. Modrić – S. Nanni – I. Reinhold – O. Schäfer (szerk.) *Opera omnia*. 6. kötet. Vatikán, Typis Polyglottis Vaticanis.
- Duns Scotus, Johannes 1966. *Lectura in librum primum Sententiarum*, dist. 8–45. In C. Balić – C. Barbarić – S. Bušelić – P. Čapkun-Delić – B. Hechich – I. Jurić – B. Korošak – L. Modrić – S. Nanni – S. Ruiz de Loizaga – C. Saco Alarcón – O. Schäfer (szerk.) *Opera omnia*. 17. kötet. Vatikán, Typis Polyglottis Vaticanis.
- Duns Scotus, Johannes 1997. *Quaestiones super libros Metaphysicorum Aristotelis*, Libri I–V. In G. Etzkorn, R. Andrews – G. Gál – R. Green – F. Kelly – G. Marcil – T. Noone – R. Wood (szerk.) *Opera philosophica*. 3. kötet. St. Bonaventure/NY, The Franciscan Institute.
- Honnfelder, Ludger 1990. *Scientia transcendens. Die formale Bestimmung von Seiendheit und Realität in der Metaphysik des Mittelalters und der Neuzeit*. Hamburg, Felix Meiner.
- Honnfelder, Ludger 2003. Metaphysics as a Discipline: from the »transcendental philosophy of the ancients« to Kant's notion of Transcendental Philosophy. Ford. Jörn Müller. In Russell L. Friedman – Lauge Olaf Nielsen (szerk.) *The Medieval Heritage in Early Modern Metaphysics and Modal Theory, 1400–1700*. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers. https://doi.org/10.1007/978-94-017-0179-2_4
- Hymers, John 2018. Contradiction and Privation. Baumgarten and Kant on the Concept of Nothing. In Courtney D. Fugate – John Hymers (szerk.) *Baumgarten and Kant on Metaphysics*. Oxford Scholarship Online. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198783886.003.0008>
- Kant, Immanuel 1968a. Reflexionen zur Metaphysik. In *Gesammelte Schriften. III. Abteilung: Handschriftlicher Nachlass, Band 17. Metaphysik*. Königlich-Preußischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1900–. Utánnnyomás: Berlin – New York, De Gruyter.
- Kant, Immanuel 1968b. Reflexionen zur Metaphysik. In *Gesammelte Schriften. III. Abteilung: Handschriftlicher Nachlass, Band 18. Metaphysik*. Königlich-Preußischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1900–. Utánnnyomás: Berlin – New York, De Gruyter.
- Kant, Immanuel 2003. Az egyetlen lehetséges érv, amellyel Isten létezése bizonyítható (1763). Ford. Mesés Péter. In Uő. *Prekritikai írások. 1754–1781*. Budapest, Osiris – Gond-Cura Alapítvány.
- Kant, Immanuel 2004. *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János. Budapest, Atlantisz.
- Knuuttila, Simo 1996. Duns Scotus and the Foundation of Logical Modalities. In Ludger Honnfelder – Rega Wood – Mechthild Dreyer (szerk.) *John Duns Scotus. Metaphysics and Ethics*. Leiden – New York – Köln, E. J. Brill. https://doi.org/10.1163/9789004452046_008
- Piché, Claude 2016. Kant on the »Conditions of the Possibility« of Experience. In Halla Kim – Steven Hoetzal (szerk.) *Transcendental Inquiry. Its History, Methods and Critiques*. Cham, Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-40715-9_1
- Wolff, Christian 1730. *Philosophia prima sive Ontologia, methodo scientifica pertractata, qua omnis cognitionis humanae principia continentur*. Frankfurt–Lipce.